

K intelektuálním dějinám předosvícenského encyklopedismu

Petr Pavlas: Knize knih vstříc

Herbornský encyklopedismus a konstelace Komenský – Leibniz

Praha, Filosofía 2023. 202 s.

Recenzovaná monografie z pera filosofa, komeniologa, teoretika a historika vědy a techniky Petra Pavlase je zaměřena na problém encyklopedismu, jenž vznikl ve střední a středovýchodní Evropě ve třetím desetiletí 17. století. Podle autora encyklopedismus představoval jeden z významných dobových pokusů o reformu a sjednocení věd následující po Baconově programu „velkého obnovení věd“ a předcházející Descartově „metodické skepsi“, který ovšem – jak na to také Pavlas upozorňuje – spočívá na jiných epistemologických základech než pokus Baconův a Descartův.¹

Autor postupně sleduje dva hlavní cíle: Nejprve představuje předosvícenské intelektuální dějiny encyklopedismu. Věnuje pozornost encyklopedistům Johanu Heinrichu Alstedovi, Johannu Heinrichu Bisterfeldovi, Janu Amosu Komenskému a Gottfriedu Wilhelmu Leibnizovi. Jeho monografie přináší výklad i o některých dalších myslitelích, kteří měli pro vznik raně novověkého předosvícenského encyklopedismu klíčový význam: z těch časově vzdálenějších o Raimundu Lullovi, Bonaventurovi z Bagnoregia a Mikuláši Kusánském, dále pak o Valentinu Weigelovi, Johannu Arndtovi a Heinrichu Khunrathovi.

---

1 Pavlas, P., *Knize knih vstříc. Herbornský encyklopedismus a konstelace Komenský – Leibniz*. Praha, Filosofía 2023, s. 22–23.

Jádrem raně novověkého předosvícenského encyklopedismu byl intelektuální okruh soustředěný kolem profesora herborské akademie, filosofa a teologa Johanna Heinricha Alsteda, autora sedmidílné encyklopedie,² který se roku 1629 se svým zetěm Johannem Heinrichem Bisterfeldem uchýlil z Německa do Uher, které se tak – jak to Pavlas zmiňuje – staly dalším útočištěm encyklopedismu.³ Encyklopedická idea však nebyla rozvíjena jen v protestantském prostředí, nýbrž byla přijímána i v reformním intelektuálním okruhu Samuela Hartliba.⁴

Připomeňme si, že Komenský byl v letech 1611–1613 na herborské vysoké škole jedním z Alstedových žáků. Nakolik s ním v době následující udržoval korespondenční kontakt, nelze s jistotou říci, neboť se dochoval pouze jeden dopis Komenského Alstedovi,⁵ zatímco dopisů mezi Komenským a Bisterfeldem se dochovalo více: sedm adresovaných Bisterfeldovi (z let 1643–1652) a tři adresované Komenskému (z roku 1643).

Pavlas v souvislosti s Alstedem a jeho intelektuálním okruhem vyslovuje přesvědčení, že Komenský bývá někdy považován spíše za pansofa než encyklopedistu a že „dichotomie mezi pansofismem a encyklopedismem je založena na nedorozumění“.⁶ Má za to, že z hlediska teze, kterou představuje a obhajuje ve své knize, je Komenského pansofismus encyklopedismem, ovšem „oděný do intenzivněji teologického, eschatologického, milenaristického, dokonce až teotického hávu“.⁷

Osobně se domnívám, že tento názor na vztah encyklopedismu a pansofismu by přece jen měl být ještě uvážěn. Raná encyklopedická díla Komenského⁸ nemají pansofický ráz, který později vychází z budoucí výslovně vyjádřené ucelené filosofické koncepce, ale jsou spíše jen *náběhem* k pansofii a předznamenáním Komenského budoucí životní orientace na otázky vzdělávání. To ale neznamená, že Komenský byl nejprve encyklopedistou a teprve pak pansofem, že encyklopedický zájem byl jen záležitostí jeho myslitelského mládí. Vždyť jazykové učebnice koncipoval jako malé encyklopedie přizpůsobené chápavosti dětského věku.⁹

2 Alsted, J. H., *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herborn, Corvinus 1630.

3 Pavlas, P., *Knize knih vstříc. Herborský encyklopedismus a konstelace Komenský – Leibniz*, c.d., s. 26.

4 Tamtéž.

5 Johannes Amos Comenius (Leszno) to Johann Heinrich Alsted (Transylvania) (between February and June 1633). Eds. M. Slavíková – V. Urbánek. In: *Dílo Jana Amose Komenského*. Vol. 26/1: Korespondence. Část I, 1628–1638. Eds. M. Steiner – T. Havelka – V. Urbánek – V. Bok – M. Klovsová – M. Slavíková – L. Storchová – K. Šolocová. Praha, Academia 2018, s. 127–129.

6 Tamtéž, s. 27.

7 Tamtéž.

8 Komenský, J. A., *Theatrum universitatis rerum, to jest Divadlo světa*. Eds. J. Daňhelka – K. Hádek – A. Škarka. In: *Dílo Jana Amose Komenského*. Vol. 1. Praha, Academia 1969, s. 95–181. Týž, *Amphitheatrum universitatis rerum*. Eds. J. Daňhelka – K. Hádek – A. Škarka. In: *Dílo Jana Amose Komenského*. Vol. 1, c.d., s. 183–200.

9 Srov. Schifferová, V., *Filozofické základy Komenského pedagogiky*. In: Palouš, R. – Schifferová, V., *Comenius redivivus. Příspěvky k filozofii výchovy (Studia paedagogica 6)*. Praha, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy 1991, s. 67. – Srov. Pavlas, P., *Knize knih vstříc. Herborský encyklopedismus a konstelace Komenský – Leibniz*, c.d., s. 26.

Uvažujeme-li o Pavlasově tezi, měli bychom přihlédnout i k tomu, že u Komenského je pansofie programově postavena na filosofický (metafyzický i epistemologický) fundament, který má povahu velmi široké syntézy podnětů čerpaných z myšlenkové tradice i moderny, jež přesahuje ideový rámec, z něhož se zrodil encyklopedismus. Dále pak, Komenského pansofie výslovně sleduje jiný cíl: od počátku 40. let 17. století se stává součástí, prostředkem a nástrojem programu univerzální emendace především tzv. „lidských věcí“. Mám za to, že encyklopedismus byl jedním z důležitých kořenů, z nichž Komenského pansofie vyrostla. Lze také oprávněně říci, že Komenský – pansof nepřestal být Komenským – encyklopedistou, že tu není dichotomie ve smyslu izolovanosti a separovanosti.

Byla bych ráda, kdyby autor recenzované knihy tyto mé poznámky přijal jako otázky a narychlo načrtnuté hypotézy, o nichž by případně v budoucnosti mohla být vedena diskuse. Každopádně, problém vztahu pansofismu a encyklopedismu u Komenského by měl být znovu, nově a z různých úhlů pohledu promyšlen. Originální badatelský výsledek Petra Pavlase k tomu jistě přispěje jako přínosný a inspirativní podnět upozorňující na případné dosavadní interpretační nejasnosti, nedorozumění či omyly.

Vratme se ale ještě k prvnímu cíli, který si autor recenzované knihy stanovil: Za završitele raně novověkého encyklopedismu Pavlas považuje Gotfrieda Wilhelma Leibnize, který byl, jak Pavlas výslovně uvádí, „celoživotně fascinovaný projektem Alsteda, Bisterfelda, Komenského a širšího okruhu jejich spolupracovníků“.¹⁰ Pavlas přitom shledává, že „v Leibnizově vizi byl sice eschatologický, milenaristický a teotický záměr oslaben“, přesto však je „leibnizovský encyklopedismus završením téhož encyklopedismu a téhož pansofismu, nikoli předzvěstí onoho pozdějšího, v nedávné minulosti sekularistickou ideologií až nekriticky adorovaného osvícenského encyklopedismu“.¹¹ Leibniz, píše Pavlas, „chtěl projekt tzv. herborského okruhu dovršit programem ‚průkazné encyklopedie‘ (*encyclopaedia demonstrativa*)... *Encyclopaedia demonstrativa* ovšem do Leibnizovy smrti i po ní zůstane nadějí a desideratem, nikoli dokončeným projektem. Přesto její kombinatorický a relační charakter vykazuje mimořádnou intelektuální spřízněnost s herborským encyklopedismem...“.¹²

Tím se dostáváme k druhému cíli recenzované monografie, jemuž je věnována 5. kapitola, nazvaná „Intelektuálně prosopografická konstelace Komenský – Leibniz“.¹³ V ní je pozornost věnována síti intelektuálů, kteří Komenského a Leibnize spojovali, přestože mnohdy nebyli prostředníky, od kterých Leibniz Komenského myšlenky přejímal.¹⁴ Na základě rozsáhlého pramenného materiálu, včetně dochované korespondence i tematicky relevantní sekundární literatury, věnuje Pavlas

10 Pavlas, P., *Knize knih vstříc. Herborský encyklopedismus a konstelace Komenský – Leibniz*, c.d., s. 27–28.

11 Tamtéž.

12 Tamtéž, s. 29.

13 Tamtéž, s. 129–162; viz též s. 23.

14 Srov. tamtéž, s. 23.

pozornost dlouhé řadě osobností, které v tzv. velkých dějinách filosofie, soustředěných na protagonisty raně novověkého myšlení, bývají spíše opomíjeny. Postupně tu figurují: Erhard Weigel, Magnus Hesenthaler (Pavlas vyvrací domněnku o tom, že mladý Leibniz doprovázen Magnem Hesenthalerem navštívil v Amsterodamu Komenského rok před jeho smrtí),¹⁵ Joachim Jungius, Johann Rave, Georg Ritschel, Johann Joachim Becher, Bengt Skytte, Georg Philipp Harsdörfer aj.

Petr Pavlas k úkolům, které si vytkl, přistoupil na základě velmi promyšlené metodologie. Pojmenoval ji „dějiny kulturních idejí“.¹⁶ Hlásí se v ní jako ke svým metodologickým východiskům k teorii kognitivní metafor, již zformulovali George Lakoff a Mark Johnson,¹⁷ k dějinám metafor Ericha Rothackera, k metaforologii Hanse Blumenberga, k historické sémantice Reinharda Kosellecka a k výzkumu konstelací Marcella Stamma a Martina Mulsowa.¹⁸ Organicky tak navazuje na řadu svých předchozích publikací věnovaných problematice metafor.¹⁹

Dějiny kulturních idejí Pavlas nechápe jako dějiny diskurzu, jazyka či slov ani jako dějiny pojmů, nýbrž jako historickou sémantiku či dějiny významů. V tom, jak výslovně uvádí, spočívá jádro jeho studie, jejímiž klíčovými kategoriemi jsou *mentální obraz*, *kognitivní metafora* a *absolutní metafora*.²⁰ Kapitoly 2–4 jeho monografie analyzují kognitivní metafor, které mají „jako zdrojovou sémantickou doménu OKROUHLOST (*circulus, orbis, sphaera, globus*), ROZENÍ (*generatio*), VTĚLENÍ (*incarnatio*), ZBOŽŠTĚNÍ (*deificatio, theosis*) a také SLOVO (*verbum, logos*) a KNIHU (*liber, codex, volumen*)“.²¹ Výklad o uvedených kognitivních metaforách má podobu historického exkurzu od antiky po raný novověk. Cílem je ukázat, jak

15 Srov. tamtéž, s. 135.

16 Tamtéž, s. 165.

17 Viz Lakoff, G. – Johnson, M., *Metaphors We Live by*. Chicago, University of Chicago Press 1980. Spis je považován za jedno ze základních děl kognitivní vědy a v překladu do češtiny vyšel třikrát: Lakoff, G. – Johnson, M., *Metafor, kterými žijeme*. Přel. M. Čejka. Brno, Host 2002; Brno, Host 2014; Praha, Portál 2024.

18 Pavlas, P., *Knize knih vstříc. Herbornský encyklopedismus a konstelace Komenský – Leibniz*, c.d., s. 24.

19 Viz např. Pavlas, P., *Trinus liber Dei: Komenského místo v dějinách metaforiky knihy*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2015; týž, Gott und Frieden. Biblische Sprache und kognitive Metaphern des Angelus Pacis. In: *Comenius-Jahrbuch*, 2023, Bd. 31, s. 87–110; týž, Lex secundum quam disponuntur omnia. Trichotomic Trees in Jan Amos Komenský's Pansophical Metaphysics and Metaphorics. *Journal of Early Modern Studies*, 9, 2020, No. 1, s. 9–31, dostupné na: <http://zetabooks.com/all-titles/journal-of-early-modern-studies-volume-9-issue-1-spring-2020/>; [cit. 30. 8. 2024]; týž, The Book Metaphor Triadized: the Layman's Bible and God's Books in Raymond of Sabunde, Nicholas of Cusa and Jan Amos Comenius. In: Burton, S. – Hollmann, J. – Parker, E. (eds.), *Nicholas of Cusa and Early Modern Reform*. Leiden, Brill 2019, s. 384–416.

20 Srov. Pavlas, P., *Knize knih vstříc. Herbornský encyklopedismus a konstelace Komenský – Leibniz*, c.d., s. 33. – „Kognitivní metaforou... rozumíme entitu na pomezí... mentálního obrazu samého a jazykového výrazu, jenž ho vyjadřuje, jehož metaforičností jsme si vědomi a jehož promyšlení může implikovat nové poznání... Absolutní metaforou... rozumíme výraz, který v běžném diskursu sám o sobě nové poznání nepřináší a jehož metaforičností si ještě nebo již nejsme vědomi...“ Srov. tamtéž, s. 31–32.

21 Tamtéž, s. 23–24.

se z těchto kognitivních metafor zrodila absolutní metafora, jíž je moderní kulturní idea encyklopedie.

Limitovaná recenze neumožňuje pojednat o Pavlasově monografii podrobněji. Omezím se proto jen na několik slov závěrem: Jde bezpochyby o významný, originální a novátorský příspěvek k poznání evropských intelektuálních dějin. Obálka, text i vyobrazení jsou výtečně provedeny i po grafické stránce. Čtenáři se tak dostávají do rukou kniha, která je zajímavá, podnětná a také velmi hezká.

Věra Schifferová

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Praha
schifferova@flu.cas.cz